

EEN KWAAD GEWETEN

ONAFHANKELIJKHEID, DEKOLONISATIE
GEWELD EN OORLOG IN
INDONESIË

MEINDERT VAN DER KAAIJ

EEN KWAAD

DE WORSTELING MET DE INDONESISCHE

GEWETEN

ONAFHANKELIJKHEIDSOORLOG VANAF 1950

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Deze publicatie komt voort uit het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië, 1945-1950*. Een volledig overzicht van de publicaties van het programma is achterin dit boek dit vinden.

Het onderzoeksprogramma werd uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), volgens de geldende regels voor onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), waarvan KITLV en NIOD deel uitmaken. Het programma is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Nederlandse overheid.

Afbeelding omslag: De Indonesische weduwe Cawi bij het graf van haar echtgenoot Bitol, september 2011. Bitol was een van de 431 inwoners van het Javaanse dorp Balongsari (voorheen Rawagede), die in december 1947 door Nederlandse militairen werd geëxecuteerd. Bron: AFP, foto Romeo Gacad.

Ontwerp omslag en binnenwerk: BVDT – Bart van den Tooren
Beeldredactie: Harco Gijsbers, Ellen Klinkers, René Kok
Index: Femke Jacobs

ISBN 978 94 6372 068 7
e-ISBN 978 90 4855 685 4
DOI 10.5117/9789463720687
NUR 680

© M. van der Kaaij / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 jº het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoudsopgave

7 Inleiding

15	1	De verhalen van ooggetuigen
37	2	Van militair naar veteraan
55	3	Over tot de orde van de dag
65	4	Het probleem Westerling
77	5	Het rapport van Van Rij en Stam
87	6	Parlementaire enquête regeringsbeleid en Indonesië
97	7	De kwestie Nieuw-Guinea
109	8	Stilte over de oorlog
129	9	Hueting en de storm die volgde
147	10	Verjaring van misdrijven in Indonesië
155	11	Het staatsbezoek aan Indonesië, 1971
165	12	De historiografie na Hueting
177	13	Journalistiek en cultuur
189	14	Indische Nederlanders en Molukkers
199	15	Indië-veteranen komen voor zichzelf op
211	16	Het visum voor Poncke Princen
223	17	Het staatsbezoek aan Indonesië, 1995
243	18	De verkeerde kant van de geschiedenis
251	19	Rawagede in de rechtbank
267	20	Tekenen van verwerking
285	21	De oorlog in Indonesië in de schoolklas
297	22	Na 65 jaar: het wetenschappelijk onderzoek
307	23	Slotbeschouwing

317 Noten

343 Bronnen

352 Register

Inleiding

Op 2 december 2016 schreef het kabinet-Rutte II aan de Tweede Kamer dat er ‘voldoende aanleiding is voor een breed opgezet onderzoek’ naar het in Indonesië gebruikte geweld in de periode 1945-1949.¹ Aanleiding voor deze Kamerbrief was het verschijnen van het boek *De brandende kampongs van Generaal Spoor* van Rémy Limpach. Deze historicus concludeerde in zijn studie dat het Nederlandse leger zich in deze oorlog schuldig heeft gemaakt aan structureel extreem geweld. Volgens het kabinet hadden sinds de publicatie van de *Excessennota* in 1969 en het daarop geformuleerde standpunt van de Nederlandse regering zich zoveel nieuwe ontwikkelingen voorgedaan dat voor een vervolgonderzoek ‘voldoende aanleiding’ was.

Het kabinet vroeg de onderzoeksinstituten Koninklijk Instituut van Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en Nederlands Instituut voor Oorlogs- Holocaust- en Genocidestudies (NIOD) met een onderzoeksvoorstel te komen. Die keuze was niet verwonderlijk. Al in 2012 hadden deze instituten opgeroepen tot een breed onderzoek naar het Nederlands militair geweld tijdens de dekolonisatieoorlog. Na eerdere afwijzingen van de kabinetten-Rutte I en II besloot dit laatste kabinet in zijn nadagen toch tot financiering van een breed onderzoek.

Een paar maanden later lag er een onderzoekprogramma klaar met als titel ‘Dekolonisatieoorlog, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950’. Het moest antwoord geven op vragen naar de aard, omvang en oorzaken van het ‘grensoverschrijdend geweld’, en naar de bredere politieke, maatschappelijke en internationale context waarin dit kon plaatsvinden. Het moest een breed

opgezet onderzoek worden met open oog voor de samenhang tussen de gebeurtenissen. Een van de zeven projecten is het onderwerp van dit boek, de wijze waarop Nederland vanaf 1950 is omgegaan met de oorlog en het daarin begane extreme geweld, in het bijzonder door de Nederlandse krijgsmacht.

Dit is uiteraard niet het eerste boek over de verwerking van de oorlog in Indonesië. Socioloog Jacques van Doorn maakte de dekolonisatieoorlog als dienstplichtig soldaat mee en schreef samen met Wim Hendrix het baanbrekende boek *Ontsporing van geweld* (1970). In de jaren daarna schreef hij nog vele boeken en artikelen over de Nederlands-Indonesische geschiedenis, met inbegrip van de wijze waarop Indië-veteranen met hun oorlogsverleden worstelden. Historica Stef Scagliola publiceerde in 2002 haar proefschrift *Last van de oorlog* waarin zij als eerste onderzocht hoe elementen van doofpot en taboe de discussie in Nederland over het excessieve geweld in Indonesië hebben weggedrukt. Daarnaast slaagde Scagliola erin om de woede en frustratie die bij Indië-veteranen leefden over de behandeling die hun na 1950 ten deel was gevallen, begrijpelijk en inzichtelijk te maken. Ik heb in dit boek gebruik gemaakt van haar werk dat ik in grote lijnen volg maar ook in de tijd uitbreid. Scagliola's studie richtte zich op de periode van de onthullingen van de Huetting-affaire in 1969 en zij eindigde haar boek min of meer rond 1988. Ik pak de draad van de worsteling met de verwerking van de oorlog al op in 1950 en die volg ik tot het moment dat het onderzoeksproject eindigde in 2021.

Toen Sukarno en Mohammad Hatta op 17 augustus 1945 de onafhankelijkheid van Indonesië uitriepen, bracht dat in Nederland een grote schok teweeg. Koningin Wilhelmina had weliswaar op 7 december 1942 aangekondigd dat de koloniale verhouding tussen Nederland en de kolonie metertijd zou worden beëindigd, maar dat was een belofte voor de langere termijn. Nederland was er in 1945 nog niet aan toe en meende dat ook Indonesië nog niet klaar was voor zelfbestuur. Wat volgde waren ruim vier jaren van onderhandelingen en oorlogsvoering. In totaal zou Nederland zo'n 220.000 militairen inzetten, van wie ruim 135.000 uit eigen land, voor een strijd die niet werd gewonnen.

Het overgrote deel van de Nederlandse bevolking kreeg van de oorlog in Indonesië, die structureel werd geduid als een binnenlands ordeprobleem met daarbinnen twee 'politieacties', in die jaren een vertekend beeld voorgeschoteld. Dit gebeurde vanuit de overheid in bijvoorbeeld in *Polygon-journaals*, maar ook door defensievoorlichting.² Daarnaast gaven dagbladen in het verzuilde Nederland zelden een evenwichtige weergave van de feiten. Het waren voornamelijk bladen met een linkse signatuur zoals

Vrij Nederland en *De Waarheid* die berichtten over bijvoorbeeld de brieven van militairen met beschrijvingen van wreedheden. Centrumrechtse kranten met een grote oplage zoals *de Volkskrant* en *Trouw* negeerden doorgaans de signalen van excessief geweld of wekten de suggestie dat de betreffende militairen overspannen waren. Ook boden kranten autoriteiten veel gelegenheid om de berichten te ontkennen of te bagatelliseren.³

Bijna twintig jaar na de officiële soevereiniteitsoverdracht op 27 december 1949 zou voor het eerst het brede Nederlandse publiek kennis nemen van het excessieve geweld waaraan een deel van de krijgsmacht in Indonesië zich schuldig had gemaakt. Dat was toen Indië-veteraan Joop Hueting in het Vara-programma *Achter het Nieuws* vertelde over zijn ervaringen met martelingen, executies en het zonder militaire aanleiding platbranden van kampongs. Deze televisie-uitzending leidde tot veel commotie in de samenleving, met ongeloof en ontzetting enerzijds, woede van veteranen die dit geweld ontkenden en zich onterecht aangevallen voelden anderzijds. Het kabinet-De Jong zag zich gedwongen opdracht te geven tot een summier onderzoek, dat leidde tot een in enkele maanden tijd geschreven nota op basis van door ambtenaren bij elkaar gezochte archiefstukken, die bekend werd als de *Excessennota*.

Vijftig jaar na deze nota is duidelijk dat de hierin beschreven gevallen van extreem geweld slechts het topje van de ijsberg vormden. Omdat een groot deel van het geweld destijds niet werd gerapporteerd en in de doofpot verdween, is de precieze omvang van het geweld niet meer vast te stellen en kunnen historici slechts gissen naar het totaal aantal slachtoffers. Zo stelde historicus Gert Oostindie in 2015 op basis van een analyse van honderden gepubliceerde egodocumenten van soldaten dat het aantal gevallen van extreem geweld 'eerder in de orde van de tienduizenden dan van duizenden [...] moet worden geschat'.⁴ Rémy Limpach onderschreef deze stelling een jaar later in zijn boek *De brandende kampongs van Generaal Spoor*.⁵

In zijn studie noemde Limpach het extreme geweld in Indonesië structureel, anders dan een aantal 'betreurenswaardige excessen', zoals het kabinet-De Jong in de *Excessennota* had gesteld.⁶ Hij noemde het op afschrikking en collectieve bestraffing gerichte extreme geweld zoals het platbranden van kampongs of blinde beschietingen van dorpen een relatief vaak voorkomend patroon onder de uitgeputte en overbelaste Nederlandse troepen. Daarnaast vermoordden soldaten op grote schaal Indonesische gevangenen, niet zelden nadat zij waren gemarteld voor het verkrijgen van informatie. Tot de militaire acties behoorden zuiveringen in dorpen – 'sweeps' in het soldatenjargon – die

geregeld 'gepaard gingen met brandstichting, doodschieten van burgers en gevangenen, plunderingen en soms ook aanranding en verkrachting'.⁷ Hoewel het Nederlandse extreme geweld in Indonesië zijns inziens structureel was, stelde Limpach ook dat dit slechts werd toegepast door een minderheid van het Nederlandse leger. Voor tal van militairen was 'hulpverlening aan de noodlijdende bevolking of het herstel van verwoeste infrastructuur typerender voor hun diensttijd' dan het plegen van dergelijk geweld.⁸

Ook aan Indonesische zijde maakten ongeregelde strijdgroepen en het Republikeinse leger zich volgens Limpach schuldig aan structureel geweld. Dat begon met wat bekendstaat als de bersiap-tijd toen veelal jonge nationalistische Nederlanders, Indische Nederlanders, Molukkers, Chinezen en andere van koloniale sympathieën verdachte Indonesiërs vele slachtoffers maakten. Later pasten de Indonesische strijdkrachten de tactiek van verschroeiende aarde toe.⁹

Historici en publicisten hebben na de Hueting-affaire veelvuldig geconstateerd dat er wat betreft deze oorlog sprake is geweest van een 'onverwerkt verleden' en een 'koloniaal trauma'. Zo wees historicus Henk Wesseling er in 1979 op dat Nederlanders geen historisch beeld hadden van kolonisatie en dekolonisatie, dat dit 'eenvoudig uitgesneden, verdrongen, verdwenen' was.¹⁰ Publicist Rudy Kousbroek verweet de Indië-specialisten onder historici dat zij angstvallig hadden vermeden om de pijnlijke feiten over dit onderwerp aan het licht te brengen.¹¹ Historicus Joop de Jong meende in 1997 dat er genoeg historisch materiaal over de dekolonisatie beschikbaar was, maar dat 'Nederland niet bereid en in staat is het verleden zelf onder ogen te zien' en telkens ritueel en emotioneel reageert als dat koloniale verleden ter sprake komt.¹² Henk Schulte Nordholt constateerde in 2000 dat met betrekking tot onderzoek naar de geweldpleging tijdens de Indonesische revolutie er sinds de Hueting-affaire zelfs sprake was van 'regressie' en dat de geschiedschrijving daarover nog niet was voltooid.¹³ Abram de Swaan schreef in 2017 dat de 'weinig verheffende koloniale geschiedenis' in Nederland maar niet wilde bekijken; hij sprak in dit verband over 'postkoloniale absences'.¹⁴

Bovenstaande constatering geldt niet alleen de onafhankelijkheidsoorlog, maar ook het koloniale verleden van Nederland in bredere zin. Hoewel de oorlog en het kolonialisme in het postkoloniale vertoog vaak in één adem worden genoemd, ligt de focus van dit boek alleen op de publieke reflectie en verwerking van het Nederlandse optreden in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. Dat nadenken over dat deel van het verleden strekt zich uit over twee gebieden. Dat is de omgang met de oorlog in het al-

gemeen met vragen over legitimiteit en doel van de militaire operaties. Het tweede gaat over het extreme geweld; welke vormen dat aannam en in welke mate dat heeft plaatsgevonden.

In dit boek ga ik op zoek naar het antwoord op de vraag of, en zo ja, waarom Nederland zo met dat oorlogsverleden in Indonesië worstelde. In dit verband valt vaak de ruime term ‘onverwerkt verleden’. Met waarneembare activiteiten als het doen van onderzoek, deelname aan debatten, schrijven en publiceren van memoires, het schrijven van brieven naar kranten, geschiedenislessen op school, en het oprichten van monumenten reflecteren Nederlanders op dat verleden, geven ze hun interpretatie van de ‘feiten’, pogen ze feiten te onthullen of juist in de doofpot te stoppen, en proberen ze met het pijnlijke verleden in het reine te komen. Kortom, al datgene wat leidt tot de verschillende collectieve herinneringen die ook in het hedendaagse Nederland nog bestaan over de oorlog in Indonesië en het excessieve geweld.

Er is een wezenlijk onderscheid in de herinnering van de dekolonisatieoorlog in Indonesië en de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Van de tien miljoen inwoners die Nederland in 1950 telde, had de overgrote meerderheid de Duitse bezetting meegemaakt en had er eigen herinneringen aan. Van de oorlog in Indonesië konden slechts de teruggekeerde militairen, Indische Nederlanders en Molukkers, ambtenaren, journalisten en geestelijken getuigenis afleggen. De rest van de bevolking moest het, behalve met die verhalen die deze getuigen – soms – vertelden, doen met eenzijdige en gecensureerde berichtgeving van de oorlog in kranten en Polygoonjournaals. Zij hadden aan de ‘politieacties’, zoals de oorlog nog lang zou worden aangeduid, slechts indirecte herinneringen. In de Tweede Kamer werden vóór 1950 over zestien geweldsincidenten in Indonesië vragen gesteld, maar hierover werd slechts door een klein deel van de dagbladen bericht.

De herinnering aan de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog en de Nederlandse rol daarin werd in volgende decennia verder vormgegeven onder invloed van verschillende actoren in de samenleving. In de eerste plaats is er het politieke domein van strafrechtelijke vervolging, schadevergoeding en parlementair onderzoek. Daarbij valt te denken aan politici – ministers en Kamerleden – die bepalen of er waarheidsvinding komt in de vorm van een parlementaire enquête, dat er archieven vrij worden gegeven of dat tegen militairen die over de schreef zijn gegaan, strafrechtelijke vervolging wordt ingesteld en dat op die manier bepaalde misstanden aan het licht komen.

De tweede groep actoren zijn historici en journalisten die met hun publicaties en andere producties bepalen hoe op een bepaalde periode wordt

teruggekeken, welke feiten daarover bekend worden en welk moreel oordeel daarover wordt gegeven. In het verlengde daarvan is van belang hoe geschiedenisdocenten deze periode in hun klassen behandelen. De derde groep wordt gevormd door de getuigen van de oorlog, in dit geval de Indië-veteranen, mensen die na 1950 naar Nederland migreerden of repatrieerden zoals Indische Nederlanders en Molukkers en correspondenten van kranten. Op enig moment betraden deze mensen met hun ervaringen en herinneringen het publieke domein en vertelden hun verhaal in de vorm van autobiografieën, ingezonden brieven naar kranten en interviews in media. Om nog een completer beeld te krijgen zijn er de culturele interpretaties van de oorlog in de vorm van romans, speelfilms, theatervoorstellingen en tentoonstellingen.¹⁵

De interpretaties van en opvattingen over het conflict in Indonesië verschilden tussen en binnen deze groepen en hebben zich door de jaren heen ontwikkeld. Dit had gevolgen voor de brede maatschappelijke verwerking van de oorlog. Er is een ontwikkeling te zien van een vrijwel totaal zwijgen over de oorlog tot uiteindelijk het erkennen van excessief geweld en op het hoogste niveau aanbieden van excuses daarvoor. Deze ontwikkeling ging schoksgewijs, aan de hand van in de tijd beperkte opelevingen van aandacht voor de oorlog. Voor dit boek heb ik gezocht naar uitingen van herinneringen over de dekolonisatieoorlog in de publieke ruimte, in het bijzonder de media en archieven, alsook naar zoals historisch onderzoek, fictie, dagbladcommentaren, exposities, parlementair debat, speelfilms, geschiedenisboeken en militaire herinneringsliteratuur. Gesprekken die betrokkenen, Indische Nederlanders, Molukkers en veteranen hierover voerden, worden hier slechts meegenomen wanneer zij een weerslag kregen in publiek toegankelijke bronnen.

Voor deze zoektocht naar 'geluiden' over de oorlog in de samenleving heb ik mede gebruikgemaakt van Delpher, de website van de Koninklijke Bibliotheek waarop een corpus van 1,8 miljoen kranten en 11 miljoen tijdschriftpagina's en ruim 900.000 boeken digitaal doorzoekbaar is. Uit dit enorme reservoir heb ik de uitingen over de oorlog in Indonesië gezeefd en geanalyseerd. Daarnaast maakte ik gebruik van de digitale archieven van de tijdschriften *Tong Tong/Moesson* en *Kleio*.

Dit boek gaat niet alleen over het geluid over de oorlog in Indonesië. Wat bij de verwerking van de dekolonisatieoorlog in Nederland juist een belangrijke rol heeft gespeeld, is de stilte, niet alleen het zwijgen van vele betrokkenen, maar ook soms bewuste pogingen om informatie en discussie over

de oorlog uit het publieke domein te houden en in de doofpot te stoppen. Te denken valt aan het beleid gericht op het voorkomen van strafrechtelijke vervolging van nog niet verjaarde zaken. De bronnen hierover liggen voornamelijk in archieven. Ik heb vooral onderzoek gedaan in de collecties van het Nationaal Archief. Het ministerie van Buitenlandse Zaken verleende medewerking aan dit onderzoek door het beschikbaar stellen van archieven die (nog) niet openbaar zijn.

De opbouw van dit boek is chronologisch en gestructureerd rond de momenten dat de oorlog en het excessieve geweld in de media veel aandacht kregen en vervolgens weer een reeks van jaren in de luwte terecht kwamen. De analyse begint met de jaren na 1950 waarin Nederland zich in een ijzig stilzwijgen over de oorlog hulde. Dit werd pas in januari 1969 verstoord met de onthullingen van Hueting in het tv-programma *Achter het Nieuws* en de publicatie van de *Excessennota*. In dit boek zal deze zes maanden durende episode worden aangeduid als de Hueting-affaire.

De relatieve stilte die hierna intrad, werd in 1987 verbroken door de ophef rond de uitgelekte paragraaf over de dekolonisatieoorlog in de monumentale boekenserie van Loe de Jong over de Tweede Wereldoorlog. De volgende periode van commotie in de media en politiek dateert van het midden van de jaren negentig met het visum dat de destijds gedeserteerde Poncke Princen van minister Van Mierlo kreeg en de enorme aandacht voor het staatsbezoek van koningin Beatrix in 1995. Een volgende mijlpaal was de verklaring van minister Bot in Jakarta in 2005, zestig jaar na de *Proklamasi*, dat Nederland 'aan de verkeerde kant van de geschiedenis' had gestaan. Het boek eindigt met de behandeling van de rechtszaak van de weduwen van Rawagede tegen de staat en het initiatief tot het brede wetenschappelijk onderzoek waarvan dit boek een resultaat is.

Dit boek gaat over het moeizame proces waarin de Nederlandse samenleving zich rekenschap gaf van de oorlog en vooral van het door het eigen leger gepleegde extreme geweld. Het is wellicht verhelderend om aan te geven waar het boek níet over gaat. Zo behandel ik niet de verwerking van, en reflectie op de ruimere koloniale geschiedenis en gewelddadige wijze waarop Nederland ruim driehonderd jaar in delen van de Indonesische archipel aanwezig is geweest. Evenmin gaat dit boek over de nasleep van de Japanse bezetting gedurende de jaren 1942-1945, zoals het conflict over de achterstallige salarissen en pensioenen van krijgsgevangenen Indisch personeel – de zogeheten backpay-kwestie – of de verwerking van gevangenschap in Japanse interneringskampen. Tot slot blijven de maatschappelijke gevolgen in Ne-

derland van de Indonesische onafhankelijkheid goeddeels buiten beschouwing. Zo komt de migratie naar Nederland van Indische Nederlanders en Molukkers alleen ter sprake in relatie tot de herinnering aan de oorlog en het massageweld; ik schrijf niet over hun gedwongen vertrek, kille ontvangst en moeizame integratie, onderwerpen waarover reeds veel is gepubliceerd.

Dit onderzoek over de publieke verwerking van de oorlog in Indonesië blijft dicht bij de bronnen en is niet zo zeer gericht op de dynamiek van de bredere herinnering aan de jaren van kolonialisme en dekolonisatie, zoals dat doorgaans bij memory studies het geval is.

Het boek is verdeeld in drie delen. Het eerste deel loopt tot de onthullingen van Joop Hueting. Het tweede deel loopt van 1969 tot 1994, toen het staatsbezoek van Beatrix aan Indonesië leidde tot een tweede media-eruptie over de dekolonisatieoorlog en het massageweld. Het derde deel loopt tot 2017, toen het brede onderzoek naar de oorlog van start ging.

Bij de spelling van persoons- en geografische namen is gekozen voor de moderne Indonesische spelling. Daarnaast gebruik ik in de gewone tekst Indonesië en Jakarta in plaats van Nederlands-Indië en Batavia, maar blijft de inhoud van citaten onveranderd.

In dit boek zullen de omstreden termen ‘oorlogsmisdaden’ en ‘excessen’ alleen worden gebruikt in citaten. De reden daarvan is dat juist het wel of niet gebruiken van deze term expliciet onderdeel uitmaakte van de discussie rond de oorlog. Zo hebben Indië-veteranen zich voortdurend heftig verzet tegen het gebruik van woorden als ‘oorlogsmisdaden’ of ‘oorlogsmisdrijven’. Het was lange tijd regeringsbeleid om het extreme geweld in Indonesië met behulp van de term ‘excessen’ af te doen als incidentele ontsporingen. In plaats daarvan zal ik gebruikmaken van termen als excessief, extreem of grensoverschrijdend geweld.¹⁶